

## ESKİ TÜRKÇE YIP SÖZCÜĞÜ VE KAVRAM ALANINA GİREN BAĞ, URUK, ÖRGEN, URGAN, ARKAN SÖZCÜKLERİ ÜZERİNDE BİR DEĞERLENDİRME

Banu DURGUNAY<sup>1</sup>

### Özet

Dilin, tarihî lehçelerden çağdaş lehçelere doğru gelişimini belirli sözcükler ve bu sözcüklere bağlı kavram alanları içerisinde değerlendirmek mümkündür. Buradan yola çıkılan çalışmada, Eski Türkçede ip anlamına gelen yip sözcüğü ve farklı tarihî dönemlerde kavram alanına giren bağ, uruk, örgen, urgan, arkan sözcükleri üzerinde durulmuştur. Söz konusu sözcükler tarihî ve çağdaş lehçelerde fonolojik, morfolojik gelişmeleri ve anlam bilimsel değişimleri bakımından değerlendirilmiştir. Çalışmada öncelikle sözcüklerin kökeni, farklı tarihî dönemlerde karşılaşılan anlam genişlemesi, yazı sistemi değişimine bağlı olarak gerçekleşen eşgösterenlilik ve bulaşma, kullanımdan düşme vb. gelişmelerin izi sürülmüştür. Uruk sözcüğü, yazı sistemi değişiminin neticesinde "soy, aile" anlamına gelen Eski Türkçe urug sözcüğü ile eşgösterenli olmuştur. Bunun sonucunda muhtemelen bir eşgösterenliler çatışması yaşanmış ve uruk sözcüğü Çağdaş Türk lehçelerinde kullanımdan düşmüştür. Bağ, örgen, urgan ve arkan sözcüklerininse Eski Türkçe "ip" anlamına gelen yip sözcüğünün temel anlamını, yakın anlama geçiş yoluyla kazandıkları ve çok anlamlı sözcükler olarak kullanımda oldukları görülmüştür.

**Anahtar Kelimeler:** Anlam Bilimi, Tarihî Türk Dili, Çağdaş Türk Lehçeleri, Köken Bilimi

## A STUDY OF THE OLD TURKISH WORD YIP, AND THE WORDS IN ITS CONTEXT FIELD BAĞ, URUK, ÖRGEN, URGAN, ARKAN

### Abstract

Evaluation of language from historical dialects towards contemporary dialects can be traced through studying the evaluation of specific words and the context conveyed through these words. This study while relying on this methodology focuses on Old Turkish word yip and words bağ, uruk, örgen, urgan, arkan. Those words are scrutinized phonological, morphological, and semantically. This study primarily focuses on the etymology of words, homophony due to change of alphabet, semantic contamination, semantic restriction, through different historical periods. The Old Turkish uruk "rope" has been mixed with the word urug "family, lineage" from the result of changing alphabet, and then they have become homophonic. There was a conflict between two different meanings and the word uruk has forgotten in contemporary dialects. Bağ, urgan, örgen and arkan have gained the meaning "ip" due to semantic extension, and these words are still used in contemporary Turkish dialects.

**Key Words:** Semantic, Old Turkish Language, Contemporary Turkish Dialects, Etymology.

### Giriş

Dillerin tarihsel gelişim dönemleri, incelemede kolaylık olması amacıyla önemli toplumsal veya siyasal olaylara bağlı olarak birbirinden ayrılarak değerlendirilir. Başlı başına dilsel gelişimin tarihini, söz varlığının değişimi, fonolojik, morfolojik ve anlamsal değişimlerle izlemek mümkündür. Bu nedenle herhangi bir sözcüğü ve kavram alanını ele alarak bilinen en eski metinlerden günümüze kadar takip etmek yolu izlenebilir. Buradan yola çıkılan çalışmada Eski Türkçede "ip" anlamını taşıyan ve "halat, kalın ip" anlamındaki sözcüklerin üst anlamı olduğu düşünülen yip sözcüğünün tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki gelişmeleri üzerinde durulacaktır. Sözcüğün alt anlamları olarak değerlendirilebilecek olan ve Eski Türkçeden itibaren takip edilebilen "halat, kalın ip" anlamındaki bağ ve uruk sözcükleri ile daha ileri tarihlerde tanımlanan örgen, urgan ve arkan sözcükleri de çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışmada

<sup>1</sup> Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Araştırma Görevlisi. banudurgunay@akdeniz.edu.tr

ilk önce etimolojik sözlüklerden yola çıkılarak sözcüklerin kökenleri ile ilgili bilinenler değerlendirilecek, daha sonra en eski metinlerden çağdaş lehçelere kadar gerçekleşen fonolojik, morfolojik gelişmeleri ve anlam bilimsel değişimleri değerlendirilecektir.

### 1. Yıp Sözcüğü ve Kavram Alanına Giren Bağ, Uruk, Urgan, Örgen, Arkan Sözcükleri

Talat Tekin, "Türk Dillerinde Önseste y- Türemesi" başlıklı makalesinde özellikle düz dar /ı/ ve /i/ ünlüleri ile başlayan sözcüklerin başında yarı ünlü /y/ sesinin belirmesi hadisesine değinir. Tekin, bu türemeyi Ligeti'nin ortaya koyduğu Çuvaş Türkçesinde uzun ünlülerin ikiz ünlülere gelişmesine bağlı olarak açıklar (Tekin, 2013: 257). Yükselen ikiz ünlü /ja/ ve /jä/ kolayca ünsüz bir foneme, yani ön seste /y/ türemesine dönüşebilir (2013: 257). Tekin, çalışmasında Çuvaş Türkçesindeki bu gelişmeyle ilgili birçok örnek verir (2013: 259). Tekin'in çalışmasında incelediği söz varlığına eklenebilecek, ön seste /y/ türemesinin bir örneği de ET *yıp* "ip" sözcüğünde bulunur. Çuvaş Türkçesinde sözcüğün, *śip* "ip, ince sicim" ile karşılandığı görülür (Paasonen, 1950: 144). Çuvaş Türkçesinin daha yakın bir zamanda gerçekleşen y->ś- değişmesiyle bu hâli alması, sözcüğün Ana Türkçede \**yıp* biçiminde olduğunu, ön seste çok eski bir tarihte /y/ türemesinin gerçekleştiğini göstermektedir.

Sir Gerard Clauson ET *yıp*'ın, "bağ, ip, sicim" gibi anlamlara geldiğini, *uruk* ve *bağ* sözcüklerine göre daha ince bir nesneyi işaret ettiğini belirtir (1972: 870). Edvard Vladimiroviç Sevortyan sözcüğü dudak foneminden dolayı *yıp* olarak ele alır (1989: 268). Anlamlarını da şöyle verir: "1. İp (bütün lehçelerde), 2. İplik 3. Tel, enstrüman teli 4. Hayvanlar için ağ 5. Akrabalık, akrabalık bağı 6. İp, kalın ip, halat 7. Urgan, arkan, deri kemer, bağlamak için kemer" (1989: 268). Sevortyan, sözlüğünde 1. ve 6. maddelerdeki anlamların en eski ve en temel anlamlar olduğunu belirtir (1989: 268). Bununla birlikte "kalın ip, halat" anlamını Eski Türkçede *bağ* ve *uruk* sözcüklerinin karşıladığı düşünüldüğünde, bunun aynı kavram alanına sahip sözcükler arasında yakın anlama geçişle kazanılmış bir yan anlam olduğu söylenebilir. Sevortyan'ın tanımındaki "tel, enstrüman teli; ağ; kemer ve urgan" anlamlarıyla birlikte sözcüğün genel bir "nesnelere birbirine bağlayan ince iplik" anlamından daha özel anlamlara geçişini ifade etmektedir.

Sözcüğün yapımına ilişkin bilgiler sınırlıdır. Sevortyan, Vambery'nin *yıp* sözcüğünün "döndürmek, iplik döndürmek" anlamına gelen bir fiilden türediği düşüncesini aktarırken, Vambery'nin hangi fiille ilişkilendirdiğini söylemediğine de dikkati çeker (1989: 268). Sevortyan, "ip" ile "ip eğirmek" arasında anlambilimsel bir ilgilinin olabileceğinden yola çıkarak *ör-* fiilinden türeyen *örkene* benzer bir biçimde *iş-* "iplik yapmak, örmek" ve *ig* "iğ" anlamındaki \**iğ-* fiilinden türeyen sözcükle karşılaştırılabileceğini ifade eder (1989: 268). Necmettin Hacıeminoğlu, \**i-* "bağlamak" fiilinden türetildiğini düşünür (2016: 31). *Dîvânu Lugâti't Türk'te* (DLT) Hacıeminoğlu ve kısmen Sevortyan'ın görüşlerini destekleyen ve aynı kökten geldiği öne sürülebilecek şu örnekler bulunmaktadır:

yışığ "ip, kayıştan örülmüş bağ; boyunduruk kayışı" (DLT I 126-18)

yigne "iğne" (DLT II 3-23)

yig ~ig "iğ" (DLT I 48-18, I 85-19)<sup>2</sup>

Eski Türkçede sözcüğün ünlüsü ile ilgili farklı tespitlerle karşılaşılmaktadır. Clauson, sözcüğün kalın, dar, düz ünlü ile *yıp* şeklinde olduğunu ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren ince, dar, düz ünlü ile de kullanılmaya başladığını düşünür (Clauson, 1972: 870). Sevortyan, Şçerbak'ın da sözcüğü \**yıp* olarak kabul ettiğini aktarır (1989: 268). Sözcüğün en

<sup>2</sup> Mehmet Gedizli, Türkiye Türkçesindeki kök fiilleri yapı ve anlam özellikleri bakımından değerlendirdiği çalışmasında, toplam 360 kök fiil tespit etmiş ve bu kök fiillerin de 72 tanesinin isim ve fiilden oluşan biçimdeş sözcükler oluşuna dikkati çekmiştir (2013: 572-575). \**yi-* fiili bu bakımdan incelendiğinde kendisiyle biçimdeş *yi* "birbirine girmiş, bağlanmış şey; dikiş" isminin de DLT'deki örnekleri de konuya dahil edilebilir: *yigi* *yığaç* veya *yi* *yığaç* "dalları birbirine girmiş sık ve büyük ağaç" (DLT III 25-7); *yici* "terzi" (DLT III 216-2) vb.

eski şeklinin *yıp* olduğunu düşünenler için daha sonra /y/nin inceltici etkisiyle sözcüğün ünlü fonemi /i/ olmuştur.

Sözcük, Osman Nedim Tuna'nın *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi*'nde Sümerce ile ses denkliği kurularak ele alınmıştır (2011: 5). Sözcüğün çok eski tarihlerden beri Türklerin yaşantısının bir parçası olduğunu göstermesi bakımından bu karşılaştırma çok önemlidir. Buna göre Sümerce /d/ Eski Türkçe /y/ veya Ø ile denktir:

dib "band" (D 83) - yıp "ip" (KBİ 546) (2011: 5)

Sözcüğün varlığı her ne kadar Sümerlerle ilişkisi kurulacak kadar eskiye götürülse de konar göçer Türklerin sosyal hayatında yaygınlığı veya kullanım sahası hakkında fikir yürütülememektedir. İpin Türklerin sosyal hayatında nasıl bir yer tuttuğuna ilişkin ilk bilgileri DLT'den öğrenmek mümkündür. XI. yüzyıla kadar ipin nasıl ve kimler tarafından eğildiğiyle ilgili ayrıntılar metinlerden tespit edilemez. DLT'ye göre yün, pamuk ve kıl eğirmek kadınları meşgul eden işlerin önemli bir kısmını teşkil eder (Genç, 2015: 114). Anneler ip eğirirken kızlarının yardım ettiği veya cariyelere ip eğirtildiği anlaşılır (2015: 114). İp eğirip nakış işlemek günlük hayatın önemli bir parçasıdır (2015: 114). Aynı zamanda giyim kuşam için Çin'den temin edilen ipekli kumaşların yanı sıra kendilerinin de kumaş dokuduğu anlaşılmaktadır (2015: 164). Böylece nakış ve dokumada kullanılan ip eğirme işinin şehir hayatının bir parçası olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Konar göçer Türklerin hayatında nasıl bir yeri olduğu üzerinde durulmamıştır.

İp, eğlence hayatında da kullanılmaktadır: er *yıpladı* "adam ip üzerinde oynadı, cambazlık etti" (DLT III 308-8). Bu kayıt, Türklerin eğlence hayatında ip cambazlarının varlığına işaret eder.

Temel anlamı "ip" olan sözcüğün tarihî Türk dili metinleri arasında tespit edilen en eski tanığı Tun Huang Mağarasında bulunan, X. yüzyıla ait olduğu düşünülen *Edgü Ögli Tigin Ayıg Ögli Tigin* öyküsünde bulunur:

ârdinilig *yıp* âñirâr "mücevherli ipleri eğiriyordu" (2011: XLIII, 32)

Sözcük, tarihî Türk dili metinlerinde genellikle temel anlamıyla kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde sözcüğün temel anlamına bağlı "atların bağlandığı ip, ör" yan anlamını kazandığı görülmektedir (DLT III: 3-11).

Çok eski bir tarihte gerçekleştiği düşünülen ön türeme /y/ foneminin Kıpçak ve Çağatay Türkçesi metinlerinde zaman zaman yutulduğu görülmektedir. *El Kavaninü'l Külliye*'de *ip* (72a/2) ve *yıp* (72a/4) şeklinde /y/ ön türemesinin korunduğu ve yutulduğu sözcüklerin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, çağdaş lehçelerde de tespit edilebilen fonolojik farklılaşmaların nispeten erken bir örneğidir. Bugün dil tasniflerinde Güneydoğu grubunda Çağatay Türkçesinin devamı olarak gösterilen Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde dahi bu ön türeme fonemin yutulması veya korunmasında bir birlik olmadığı görülmektedir: Özb. *ip*, YUyg. *jip*.

*Tarama Sözlüğü*'nde ön türeme /y/nin yutulduğu ve sözcüğün ip şeklinde tanıklandığı görülmektedir (Tarama Sözlüğü, 2009: 2086-2087). Buna göre Eski Oğuz Türkçesinden itibaren sözcüğün y->Ø gelişmesini gösterdiği anlaşılmaktadır. ET *yıp* sözcüğünün çağdaş Türk lehçelerinin bir kısmında Tel. Baş. Kum. *yip*; Türk. *yüp*; Kaz. Kır. Alt. KTat. *cip*; YUyg. *jip*; Şor. *çip*; Hal. *yıp*; KMa. *cib* olmuş; bir diğer kısmındaysa ön sesteki /y/ yutulmuş ve Tür. Azb. Hak. Özb. Kar. *ip* biçiminde varlığını sürdürmüştür (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, 1992: 394-395; Yudahin, 1988: 217; Tavkul, 2000: 153; Naskali ve Duranlı, 1999: 63; Pekaçar, 2011: 397; Ehmetyanov, 2014: 163; Necip, 1995: 183; Çulha, 2006: 70; Kenesbayoğlu vd., 1984: 114; Tekin vd., 1984: 713). Lehçelerde sözcüğün temel anlamını koruduğu bunun yanı sıra sıklıkla "halat, kalın ip, urgan" yan anlamlarında da kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, aynı kavram alanına sahip sözcüklerde anlamsal geçişin yaygınlığına işaret eder.

Sözcüğün kimi zaman "ip" göndergesine bağlı bir benzetmeye dayalı olarak kendi anlamının dışında yeni bir anlam karşıladığı görülmektedir. Çuvaş Türkçesinde *şip* sözcüğünün *şip-sàlen* "bir nevi kurt (*wasserfodenwurm*)" anlamında olduğu H. Paasonen tarafından kaydedilmektedir (1950: 144). Çuvaş Türkçesinde *sàlen* "yılan, engerek" anlamındadır

(Paasonen, 1950: 139). Sözcükler temel anlamını kaybetmiştir. İp anlamına gelen *šip* sözcüğü *šip-sàlen* ile terimleşmiştir.

Türkiye Türkçesinde sözcüğün "ip" temel anlamının yanında "asarak öldürme cezası" anlamında da kullanıldığı görülmektedir (Türkçe Sözlük, 2011: 1200). Yan anlamın "ipte asarak öldürme"nin eksiltilmesi yoluyla oluşturulmuş bir metafora dayandığı görülmektedir.

Clauson'un henüz Eski Türkçe döneminde anlam açısından *yıp*'tan farklılığına değindiği *bağ* sözcüğüyle *urgan*, *örgen*, *arkan* sözcüklerinin, çağdaş lehçelerde "kalın ip, halat" temel anlamı ve "ip, iplik" yan anlamıyla birbirlerinin yerine kullanılabildiği görülmektedir. Eski Türkçede aynı anlamlarda kullanılan *uruk* sözcüğüne çağdaş lehçelerde varlığını sürdürememiştir<sup>3</sup>.

Clauson *uruk* "halat" sözcüğünün muhtemelen *ur-* "bir şeyi bir şeye vurmak, bir şeyi bir şeyin üzerine koymak" filinden türediğini; çağdaş Türk lehçelerinden Hakas ve Tuva Türkçesinde yaşayan biçimlerinse *ukruk*<sup>4</sup> sözcüğünden geliştiği fikrindedir (1972: 215, 90). *Ukruk* sözcüğünün Tarançi diyalektinde *okuruk* biçiminde yaşadığı bilgisini Radloff verir (aktaran Clauson, 1972: 90). Tuva Türkçesinin bir diyalekti sayılan Tofa (Karagas) Türkçesinde iki ünlü arasında bulunan /k/ foneminin düştüğü görülür (İlgin, 2015: 35). Dolayısıyla fonolojik gelişmeler bakımından *uruh* sözcüğünün *ukruk*'tan geliştiği düşünülebilir. Anlamsal olarak da bu gelişme beklenebilir. *Uruh* sözcüğünün, aslen "kement" anlamına gelen ET *ukruk* sözcüğünden geldiği ve yakın anlama geçerek "ip, halat, kendir" anlamını kazandığı öne sürülebilir. Buna göre sözcüğün temel anlamı "kement"; yan anlamlarıysa "ip, halat, kendir"dir.

Arıkoğlu "ip, iplik" yan anlamını sözlüğüne dahil etmiştir (2005: 541). *Uruh*un temel anlamını, *Hakasça-Türkçe Sözlük*'te bulmak mümkündür. Bu sözlükte *uruh* sözcüğüne "kement" anlamı verilmiştir (Naskali vd., 2007: 549).

*Uruk* sözcüğünün tarihî lehçelerdeki örneklerine Eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlamak mümkündür. Clauson, *Suvarnaprabhasasutra*'dan şu örneği kaydeder:

*uruk* üze boyunımın badı (Suv. 7,19; aktaran Clauson, 1972: 215). "Boynuma ip bağladı"

DLT'de ip ve kovayla kuyudan su çekildiğini gösteren, *urukluğ* kova "ipli kova, urganlı kova" (DLT I 147) örneği bulunur.

Özlem Ayazlı, *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı* adlı çalışmasında bugün Türkiye Türkçesinde görülen *uruk* "soy" sözcüğünün ve ağızlardaki /k/li biçimlerin başka dillerden geçmiş olabileceğini söyler (2016: 258). Ayazlı muhtemelen Arapça 'ırk kökünden alıntılanan 'uruk biçimine işaret etmektedir. Ancak tarihî lehçelere ait metinlerde de ET *uruğ* sözcüğünün [k] ile örnekleri bulunmaktadır<sup>5</sup>. Günay Karaağaç'ın "Eş Yazınlık, Eş Seslilik ve Çok Anlamlılık" başlıklı makalesinde belirttiği gibi, alıntı sözcükler, dilde daha önce var olan sesçe kendisine yakın bir sözcüğe benzetilebilir veya onunla aynılaştırılabilir (2009: 77). Arapçadaki ayın /ɛ/ foneminin Türkçede sesletim bakımından bir değer taşımaması sözcükleri birbirine yaklaştırmış olmalıdır. İki sözcük arasındaki şekil benzerliğinin yanı sıra anlam bakımından da oldukça yakın olmaları, 'uruk ve *uruğ* sözcüklerinin birbirini çağrıştırmaya ve bir sözcük olarak düşünülmesine sebep olabilir. Bunun sonucunda sözcüğün foneminin değişimini doğrudan doğruya başka dilden alıntılanan bir sözcüğe bağlamak yerine anlamsal ve fonemik yakınlığı olan sözcükler arasında bir bulaşmaya (*contamination*) bağlamak daha doğru olur. Aynı zamanda Eski Türkçe sözcüğün, Orta Türkçe döneminde *uruğ* ~ *uruk* biçiminde iki ayrı yazımının ortaya çıktığını da vurgulamak gereklidir.

<sup>3</sup> Ekrem Arıkoğlu, Hakas Türkçesinde *uruh* sözcüğünün "ip, urgan, kendir" anlamlarında kullanıldığını ifade etmektedir (2005: 541). Hakas Türkçesinde sözcük sonunda -k>-h sızıcılılaşmasının yaşandığı bilinmektedir (Naskali vd., 2007: 15; Türk Lehçeleri Grameri 2012: 1093). İlk bakışta Hakas Türkçesinde sözcük sonunda görülen -k>-h sızıcılılaşmasına uğrayarak *uruk* > *uruh* biçiminde bir gelişme gösterdiği düşünülebilir. Ancak, sözcüğün tarihsel gelişmesi *uruh*'un farklı bir yol izlediğini gösterir.

<sup>4</sup> Clauson, *ukruk* sözcüğü için de "sırıgım ucundaki kement" anlamını verir (1972: 90).

<sup>5</sup> bk. Ünlü, 2014: 627; Codex Cumanicus 69b/1.

ET *uruk* "halat" sözcüğüyle ET *uruğ* "tohum, tomurcuk, çekirdek" anlamına gelen sözcük arasında da bir bulaşma olduğu düşünülebilir. ET döneminde *ur-* fiilinden gelen "dövüş" anlamındaki *uruğ* sözcüğüyle eşgösterenli olan ve temel anlamı "tohum" olan sözcüğün zamanla art damak [k]si ile de yazılması bulaşmanın başlıca sebebidir. Arap harflerine geçildikten sonra örneklerine rastlanan *uruğ* sözcüğünün *uruğ* şeklinde yazılmasını *orfografiyalık eşgösterenlilik*<sup>6</sup> türüne dahil etmek mümkündür. Bu eşgösterenlilik, Pierre Guiraud'un *Anlambilim*'de sözünü ettiği *eşgösterenliler*<sup>7</sup> çatışması ve çarpışmasına neden olur (1975: 73). Bu durumda eşgösterenliler bağlamsal karışıklıklara ve anlam belirsizliğine yol açtığından sözcüklerden birinin kullanımdan düşmesi beklenir (1975: 73). Kalın ip anlamına gelen *uruk* sözcüğünün Orta Türkçeden sonra kullanımdan düşmesi dilde gerçekleşen bulaşma ile açıklanabilir.

*Uruğ* "tohum" sözcüğü Eski Uygur Türkçesi metinlerinde, "ırk, soy, aile, sülale, nesil" anlamlarını da taşımaktadır:

oğulu kızı *uruğı tarığı* bağı böşüki üküş bolur (TT VI s.454'ten aktaran Clauson, 1972: 214). "oğulları ve kızları, evlilik yoluyla oluşan kan akrabalığı ile nesli büyük olur"

DLT'de de *uruğ* sözcüğünün "ırk, soy, aile, sülale, nesil" anlamına bağlı olarak hısımlara *uruğ-turığ* (DLT I 63-4) dendiği ifade edilir. XI. yüzyılda Bulgar Türklerinin birbirlerine akrabalık bağı ile bağlanmak anlamında *kökleşmek* deyimini kullanmalarını da bu bağlamda düşünmek mümkündür (DLT II 224-5; Genç, 2015: 77).

Örneklerde görülen yan anlamın kazanılma yolu ad aktarmasına dayalıdır. İnsanın yaratılışı ile ilişkili olarak düşünülen "hayat ağacı" Türk kozmogonisinde yer alır. Hayat ağacı, nesillerin kökenidir ve neslin sürmesinin garantisidir (Ergun, 2004: 147). Altay Yaratılış destanlarında, Yakutların bir destanında ve Uygurların Türeyiş Destanı'nda ağacın dallarından boyların türeyişi anlatılır (2004: 147). Ağaçtan türemenin de etkisiyle insan nesli ile soy ağacı arasında ilgi kurulmuş, insan ile ağaç birbirine yaklaştırılmıştır (Bayat, 2015: 180). *Uruğ* sözcüğünün "tohum" anlamının ağacın dallanıp budaklanmasına benzetilmesiyle bir ilgi kurulmuştur. Aynı ilgi Bulgar Türklerinin "akrabalık bağıyla bağlanmak" anlamındaki *kökleşmek* ifadesinde de görülür<sup>8</sup>. Bu yan anlam, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde anlam daralmasına uğrar ve sözcük temel anlamını yitirir. *Tarama Sözlüğü*'nde sözcüğe, "ırk, soy, aile, sülale, nesil" anlamıyla yer verildiği görülür (2009: 3977).

*Urk*<sup>9</sup> sözcüğünün ET *uruk*'un Oğuzcadaki hafifletilmiş hâli olduğu bilgisi DLT'de bulunur (DLT I: 42-14). Sözcüğün hafifletilmiş hâli olan *urk*, Türkiye Türkçesi ağızlarında yaşamaktadır. Burada *urk*, "asma ve bostanın attığı kol" anlamındadır (Derleme Sözlüğü, 2009: 4043).

*Uruk atmak* deyimini 15. yüzyıl Türkçesinden günümüze ulaşan *Terceman*'da tanıklanmıştır (Tarama Sözlüğü, 2009: 3977). *Tarama Sözlüğü*'nde deyim, "bitkinin filiz, dal, kol salması" ile açıklanırken "ırk, soy, aile, sülale, nesil" anlamlarındaki *uruk* maddesiyle ilgisi olduğu düşünülmüştür (2009: 3977). *Orhon Yazıtları*'ndan günümüze Türk dilinin söz varlığını ele alan *Ötüken Türkçe Sözlük*'te de benzer bir yaklaşım görülmektedir. Burada, *uruğ* ve *uruk* başlıkları birbirinden ayrı değerlendirilmiş ve sözcüğün anlam daralmasını imleyecek şekilde temel anlamı "soy, nesil, kuşak" olarak verilmiştir (2007: 4994). *Uruk atmak* deyimini "soy, nesil,

<sup>6</sup> Hasenov'un eş gösterenlilik türleri hakkındaki bilgiler için bk. Atmaca, 2016: 332.

<sup>7</sup> Guiraud'un eserinin çevirisinde Berke Vardar, *eşadlılar çatışması ve çarpışması* terimini kullanır (1975: 73).

<sup>8</sup> Türklerde dünya modelinin birleştirici parçalarından olan *dünya ağacı*, yer altını, yer yüzünü ve göğü birbirine bağlaması; soy, şimdiki nesil, gelecek nesil; geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek zaman arasında sınırı oluşturması bakımından da önemlidir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Bayat, 2015: 58-63.

<sup>9</sup> Arap harfli metinde ET *uruk* sözcüğünün kaf [ç] fonemiyle yazılmaya başladığı görülmektedir. Çalışmada bundan sonra sözcüğün transkripsiyonunda Eski Türkçe *uruk* yazılmaya devam edilecekken Orta Türkçe döneminden itibaren *uruğ* şeklinde gösterilecektir. Dönem metinlerindeki yazım dikkate alınmıştır.

kuşak" anlamındaki *uruk* sözcüğüne bağlı olarak değerlendirilmiştir (2007: 4994). Bitkinin filiz, dal ve kol salması anlamına gelen söz konusu deyim, Anadolu ağızlarından derlenen *urk* "asma ve bostanın attığı kol" sözcüğüyle birlikte düşünmek mümkündür. Ağızlarda rastlanan sözcük, henüz Orta Türkçe döneminde benzetme yoluyla "asma ve bostanın attığı kol" anlamını kazanmış olabileceği gibi *uruk atmak* deyiminin eksiltilmiş biçimi de olabilir. *Uruk* "kalın ip, halat" anlamındaki sözcüğün hafifletilmiş biçimi olan *urk* ile *uruk atmak* deyiminin anlamsal bakımdan ilgisi kurulabilir. Bu durum birbirinin içine geçmiş gibi görünen, *ur-* kökünden türeyen sözcüklerin temelde "bağlanmak" ile ilgili oluşuyla izah edilebilir. Tohum ile bitki arasında bir bağın olmasıyla, nesnelere birbirine bağlamaya yarayan halat arasında böyle bir ilgi kurulabilir.

*Tarama Sözlüğü*'nde *urk olmak* "uzayıp gitmek, önden gitmek" deyiminde de benzer bir durum görülmektedir. *Urk*'un "halat" anlamından yakın anlama geçme ile gelişen "ip" yan anlamı dikkate alınarak, bugün kullanımda olan *ip gibi dizilmek* deyimiyse, *urk olmak* deyiminin yakın bir anlamda olduğu öne sürülebilir:

Atlı otuz bin yigirmi bin yaya

*Urk olup* geleni sonra kim saya (Enverî) (aktaran Tarama Sözlüğü, 2009: 3966).

*Urk olmak* deyiminde, "askerlerin düzenli saf tutması" ile "ipe düzgünce dizilmek" arasında bir bağlantı kurulmuştur. Deyimi yalnızca "uzayıp gitmek, önden gitmek" olarak anlamlandırmak yeterli değildir. Çünkü bu ifadeyle askerlerin birbirine bağlı birlikler hâlinde ilerleyişi de ifade edilmektedir.

*ba-* "bağlamak, tutturmak" anlamındaki fiile *-ğ* isim yapım ekinin getirilmesiyle meydana gelen *bağ* sözcüğü Eski Türkçede "bağ, boyun bağı, kemer" anlamına gelir (Clouston, 1972: 310). Clouston'un etimolojik sözlüğünde, sözcüğün henüz Eski Türkçe döneminde "birbirine bağlamak, demet, balya" yan anlamına geldiği belirtilmektedir (1972: 310). Sevortyan sözcüğün "bağlama eyleminin aracı, yani bağlanılan şey, bağlanılan yer; alet, araç, pranga, bandaj, zincir; ip, kurdele, bukağı, kemer" ve "bağlama eyleminin sonucu, bağladıktan sonra oluşan nesne, bağlantı, yığın, düğüm, demet" olmak üzere iki anlamının olduğunu söyler (1978: 13).

*Bağ* sözcüğünün Eski Türkçe dönemi metinlerinden itibaren sürekli kullanımda olduğu ve Çağdaş Türk lehçelerinde de kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. *Yenisey Yazıtları*'ndan beri metinlerde tanıklanan sözcüğün çeşitli yollarla anlam genişlemesine uğradığı görülmektedir. Sözcüğün çok erken bir dönemde politik olarak bir boya veya halka aitliği, müttefikliği bildirmede kullanıldığı görülmektedir:

altı *bag* bodunka bāğ ārtim (Ye 1/1, aktaran Şirin, 2016: 411): "Altı birleşik boyun beyiydim"

Örnekte "birbirine sıkı sıkıya *bağlı* olma" ilgisiyle anlamın genişlediği ve politik olarak "birleşik, müttefik" anlamını taşıdığı görülmektedir.

DLT'de "Odun ve oduna benzer şeylerin bağlamaları [...] odun bağlamı, odun demeti" anlamı verilmiştir (DLT III 152/28).

Harezmi Türkçesi dönemine ait *Hüsrev ü Şîrîn*'de *cân bağı şeş-* "canın ipini çöz-" şeklinde metaforik olarak kullanıldığı görülmektedir:

niteg kim işkı artıp ol eki yār şeşip cān *bagını* bāğ içre oynar (HŞ 1422/37): "O iki dostun aşkı artınca [bülbul] bahçede canının ipini çözüp oynar"

*Codex Cumanicus*'ta *bel bağı* "kemer" anlamıyla kullanılmıştır (Argunşah ve Güner, 2016: 51a/32). Burada sözcüğün temel anlamının tamlama biçiminde farklı bir nesneye ad olarak kullanıldığı görülmektedir. Sözcüğün Çağatay Türkçesine ait bir fıkıh kitabında "halat, uçkur" anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir (Ünlü, 2014: 90). *Lugât-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî*'de sözcüğün üç ayrı anlamına yer verilir. Bunlardan ilki sözcüğün temel anlamı olan "bağ, ip" karşılığında "bend, kayd, sargı, peyvend"dır (Durgut, 1995: 152). İkinci anlam sözcüğün *Codex Cumanicus*'ta *bel bağı* biçiminde verilen "kemer, kemerçe (küçük kemer)" anlamıdır (1995: 152). Burada *bel bağı*, tamlamasının karşıladığı kemer anlamını, eksiltme yoluyla *bağ* sözcüğünün tek başına üstlenmeye başladığı görülmektedir. Sözcüğün sözlükte birçok yan anlamı bulunur. Bunlardan biri "akd (düğüm)" olarak belirlenmiştir (1995: 152).

Tanımlanan bir diğer yan anlamıysa "çenber (çember), rîşe"dir (1995: 152). Çağatay Türkçesinde çok sayıda yan anlamı olan *bağ* sözcüğü, *Tarama Sözlüğü*'nde yalnızca "demet, bağlam" anlamında tanıklanmıştır (2009: 362).

Çağdaş Türk lehçelerinin pek çoğunda *bağ* sözcüğü, çeşitli fonolojik değişimlerle birlikte kullanımdadır. YUyg. Az. *bağ*; Öz. *bâğ*; Türk. *bâğ*; KTat. Kaz. Kar. KMa. *bav*; Yak. *bia*; Hak. *pag*; Alt. *buu* (Kenesbayoğlu vd., 1984: 40; Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, 1992: 42-43; Tekin vd. 1995: 42; Necip, 1995: 27; Vasiliev, 1995: 23; Tavkul, 2000: 114; Çulha, 2006: 51; Naskali vd. 2007: 46; Öner, 2015: 51). Sözcük Türkiye Türkçesi ağızlarında *bağ*, *bā* ve *bav* biçiminde yaşamaktadır (Derleme Sözlüğü, 2009: 446, 472, 573). Çağdaş Türk lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen *bağ* ~ *bav* gibi ikili biçimlerin bulunması, [g] ve /v/ fonemlerinin birbirinin yerine geçebilen sesler olmasına bağlıdır. *bağ*>*bā* fonolojik değişimi de açık /a/ foneminin etkisiyle sürekli [g] foneminin erimesi ve uzun ünlü hâline gelmesiyle açıklanabilir.

Clauson, ET *uruk* sözcüğü ile aynı anlamda olan *örge*n sözcüğünün *urğ*an'a yapısal olarak benzediğine dikkati çeker (1972: 225). Her iki sözcük de fiilden isim yapan *-ğan* eki ile kurulmuştur. Sevortyan, *ör-* fiilin anlamlarını şöyle verir: "(I) ör- '1. Örmek 2. Örgü örmek (el işi) 3. İp örmek 4. Eğirmek 5. Dokumak 6. Yama yamamak, onarmak 7. Duvarı örmek veya düzeltmek 8. Sarmak, sarmalamak; (II) örü- '1. Örmek, saç örmek 2. Sarmalamak 3. Duvar örmek 4. Metin yazmak". 1. 3. 4. ve 5. maddedeki anlamlar, sözcüklerin temel anlamlarıdır (1974: 544-545). Clauson, *ör-* fiilini eşgösterenli iki ayrı fiil olarak değerlendirir (1972: 195). Ona göre bu anlamlardan ilki "yükselmek" anlamında Eski Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren tanıklanır (1972: 195). Eşgösterenli olduğunu düşündüğü ikinci *ör-* fiili içinse "örmek" anlamını verir ve bu fiilin metaforik olarak tuğlayla duvar örmek için de kullanıldığını belirtir (1972: 195). Clauson gibi Marcel Erdal da fiilin eşgösterenli iki ayrı anlamını verir (1991: 862). Ancak bu fiillerin birbiriyle ilgisini kurarak çok anlamlı tek bir fiil başlığında birleştirmek mümkündür. Buna göre, "bağlamak, örmek" temel anlamına sahip *ör-* fiilinin, "iple veya tuğlayla bağlanıp, örülüp yükselme" yan anlamını kazandığı düşünülebilir. Bu anlamdaki fiilin Karahanlı Türkçesi döneminde kullanıldığı görülmektedir:

ol saç *ör*di "o, saç ördü" (DLT I 172-10).

*Örge*n "ip, halat" anlamına gelir (Clauson, 1972: 225). *Örge*n, DLT'de "urğan" anlamıyla ve Oğuzca kaydıyla verilmiştir (DLT I 108-1). *Tarama Sözlüğü*'nde *örge*n, *örğün*, *örken* ve *örkün* şekillerine rastlanır (2009: 3117). Sözcük Eski Oğuz Türkçesinde "ip, urğan" temel anlamının yanı sıra "yular" anlamını da kazanmıştır (2009: 3117). *Örken* sözcüğünün "yular" anlamına gelmesi, sözcüğün yakın anlama geçmesi yoluyla anlam genişlemesinin örneğidir.

Sözcük çağdaş lehçelerde varlığını sürdürmektedir. *Örken* Azerbaycan Türkçesinde "binek hayvanlarının üzerindeki çulu sıkıca bağlamak için bir tarafında ağaçtan yapılmış çengeli, çatalı olan uzun ip" şeklinde özelleşerek kullanılmaktadır (Altaylı, 1994: 946). Aynı zamanda /h/ ön türemesiyle *hörük* "örgü, urğan" anlamıyla yaşamaktadır (Akdoğan, 1999: 472). Karay Türkçesinde *örkän* "ip" anlamının dışında "örme, örülme" işinin de adı olarak kullanılır (Çulha, 2006: 92).

Clauson, *urğ*an'a etimolojik sözlüğünde yer vermez. Sevortyan, sözcüğün anlamlarını şöyle verir: "1. Halat, ip, kalın ip, uzun ip 2. Arkan (Rusça), hamut 3. Kablo 4. İp yumağı 5. Hamut benzeri kemer" (1974: 602-603). Sevortyan, *urğ*an sözcüğünü *arkan* ile karşılaştırarak, Eski Türkçe a>u değişiminin beklenmedik bir durum olmadığına dikkati çeker (1974: 602-603). Bu doğrultuda \**ar-* fiilinden türeyen *arkan*'a karşılık *urğ*an'ın da \**ur-* fiilinden türediği söyler (1974: 602-603).

*Urğ*an sözcüğü Karahanlı Türkçesi dönemine ait Türkçe ilk Kur'an çevirilerinden TİEM 73'te kullanılmıştır. Örneğin tespit edildiği bölüm, Janos Eckmann'ın 35v/1=002/273-55v/1=003/179 arasında morfoloji ve kelime hazinesi bakımından metnin geri kalanından farklı olduğunu belirlediği kısma aittir (2014: 246). TİEM 73'te *Tayrı urğ*anı biçiminde metaforik olarak Kur'an-ı Kerim'i karşılayacak şekilde kullanılmıştır:

tağı yapuşuñ *tayrı urğ*anıña kamuğ (TİEM 48r/1=3/103): "Hep birlikte Allah'ın ipine (Kur'an'a) sınımsız sarılın" (Diyabet, 2009: 67)

Satır altı Kur'an çevirisinde Arapça *bi habli allâhi* ifadesi Türk diline bire bir çevrilmiştir. Yani *Tağrı urganı* deyimini Arapçadan aktarmadır. Dolayısıyla *urğan* sözcüğü "ip" anlamını karşılamaktadır. Harezmi Türkçesi dönemine ait Hekimoğlu Kur'an çevirisinde art damak [k]si ile yazıldığı görülür:

tartsun *urkan* birle kök tapa, ya'nî kökke, andın soñ boğunsun (HKT 320b/9=22/15): "hemen tavana bir ip çeksın, sonra kendini assın" (Diyanet, 2009: 356).

*Tarama Sözlüğü*'nde 14-17. yüzyıllar arasında üç metinde tespit edilen sözcük, Hekimoğlu Nüshasında olduğu gibi [k] ile yazılmıştır. Sözcük, günümüz Türkiye Türkçesindeki gibi "organ, ince halat" anlamındadır (2009: 3966; Türkçe Sözlük, 2011: 2419). Ağzılarda *urk* sözcüğü ile eş anlamlı olarak, "asma ve bostanın attığı kol" anlamı verilmektedir. (Derleme Sözlüğü, 2009: 4043).

Halk ağzlarında *organını çekmek* deyimini "büyük kötülük yapmak, tuzağa düşürmek" anlamındadır (Misalli Türkçe Sözlük, 2008: 3283):

Ol sana düşmandır dost gibi bakar

Fırsat da bulunca *organın çeker* (Köroğlu)

"Sana dost gibi bakan bir düşmandır; fırsatını bulduğunda seni tuzağa düşürür".

*Urgan* sözcüğünün çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinin yanında Gagavuz Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde de kullanıldığı görülür (Gaydarci vd. 1991: 249; Tekin vd., 1995: 649).

Çağdaş lehçelerden Kuzeybatı ve Kuzeydoğu lehçelerinde, "halat; ip" karşılığında şu sözcüklerin kullanıldığı görülmektedir: Başk. *arkan*; Kaz. *arқан*; Kır. *arkan*; Özb. *arқан*; KazTat. *arқан*; YUyg. *arkan* (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, 1992: 918-919; Kenesbayoğlu vd. 1984: 19; Koç vd. 2007: 50; Öner, 2015: 34; Yudahin, 1988: 46). *Arkan* sözcüğünün tarihi Türk dili metinlerinde ilk kez Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'unda tanıklandığı görülmektedir. Diğer yazmalarda *urğan* ile karşılanan sözcük Berlin Nüshasında *arқан* şeklindedir:

şefkat kesüp yüzlerin döndürdiler

biri kelüp *arқан*<sup>10</sup> keser imdi (10v/6)

*Arkan* sözcüğü, DLT'te yer almadığı için XI. yüzyılda sözcüğün kimlerce kullanıldığı hakkında fikir vermemektedir. Ancak Oğuzların aynı anlama gelen *örgen* sözcüğünü kullandıkları bilinmektedir (DLT I, 108-1). Çağdaş Türk lehçelerinden Kuzey grubunda *arkan* sözcüğünün kullanımda olması ve karışık dilli metinlerin henüz Batı Türk yazı dilinin oluşumu sırasında Oğuz ve Kıpçak Türkçesinin dil özelliklerini yansıttığı dikkate alındığında, söz konusu örneğin Kıpçak Türkçesi özelliği taşıdığı söylenebilir.

Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*'nde gerekçelerine yer vermeden lehçelerde yaşayan *arkan* sözcüğü ile *urğan* ve *örgen* sözcüklerinin bir ilgisinin olduğunun düşünülemeyeceğini ifade eder (1999: 424).

Hakas Türkçesinde kullanımda olan *argamçı* "ip, organ; kement", Alt. *armaka* "ip, organ", Tuv. *argamçı*; Özb. *argamçı* ve YUyg. *argamçı* sözcüklerinin Moğolcadan alıntı olduğu düşünülmektedir (Doerfer, 1963b: 122; Naskali ve Duranlı, 1999: 28; Naskali vd., 2007: 48). Ferdinand D. Lessing'in *Moğolca Türkçe Sözlük*'ünde de *argamci* sözcüğü "organ, ip, halat" anlamındadır (2003: 83). Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*'de Moğolcadan Türkçeye geçen sözcüğün, esasen Ön Türkçe döneminde *\*arga-* "eğer kayışı, atkı" anlamındaki sözcükten türediğini düşünür (1963b: 122). Doerfer'in *argamçı* sözcüğünün, lehçelerde *arkan* ile değişmeli olarak kullanıldığını belirtmesi önemlidir (1963b: 122).

XI. yüzyılda Türkler tarafından tezgaha sarılmış ve uzunlamasına atılan ipliğe *arış*<sup>11</sup> (DLT I 61-15) ve enlemesine atılan ipliğe *arık*<sup>12</sup> (DLT I 61-15) dendiği bilinmektedir.

<sup>10</sup> Yazmada şöyledir: آرқан

<sup>11</sup> Türkiye Türkçesi ağzlarında *eriş* biçiminde kullanılmaktadır (Derleme Sözlüğü, 2009: 1771).



Doerfer, Farsça *arğaç*<sup>13</sup>, yani "iplik; atkı" anlamındaki sözcüğün de Moğolcadan Türkçeye geçen *arğamçı* ile ilgisini kurar (Doerfer, 1963a: 42). Farsçaya Türkçe üzerinden geçen sözcüğün Türk dilindeki varyantları arasında Annemarie von Gabain'in Moğolca ek aldığını düşündüğü *arkağ* "mekik ipeği, atkı" sözcüğüne de yer verilir (Gabain, 2007: 52; Doerfer, 1963a: 42). Doerfer'e göre bu sözcüğün de bir diğer varyantı bugün lehçelerde *arkan* şeklinde yaşayan sözcüktür (1963a: 42).

Doerfer'in *\*arga-* şeklinde belirlediği sözcüğün kökenini Sevortyan'ın daha farklı değerlendirdiği görülmektedir. Sevortyan, *urğan*'ın anlamını şöyle verir: "1. Halat, ip, kalın ip, uzun ip 2. Arkan (Rusça), hamut 3. Kablo 4. İp yumağı 5. Hamut tarzı kemer" (1974: 602). Sevortyan, *urğan* sözcüğünü *arkan* ile fonolojik yönden karşılaştırırken Eski Türkçe a>u değişiminin istisnai bir durum olmadığını söyler:

*arkan* sözcüğünün *\*ar-* fiilinden türediği düşünülürse [bundan daha ileri bir tarihte türeyen] *urğan* sözcüğünün de *\*ur-* fiilinden türediği düşünülebilir. *Uruk* sözcüğü de *\*ur-* kökünden *-k* eki ile türemiştir. Borovkov anlamı ip ve halat olan bu sözcüğü *aruk* ile gösterir<sup>14</sup>. *Uruk* sözcüğüne eski metinlerde de rastlandığına göre *ur-* fiili çok eskidir. *Urgan* ise çok daha sonra türemiştir. Örneklerine 14. yüzyıldan önce rastlanmaz. (1974: 602-603)

Sevortyan, Borovkov'un *uruk* yerine *aruk* yazımına atıfta bulunarak *\*ar->\*ur-* gelişmesine işaret eder ve Räsänen'in *urğan* sözcüğü ile *uruk* sözcüğünü birbirinden ayırmadan ele almasının da iki sözcüğün homojen oluşuna bağlayarak yargısını destekler (1974: 602-603).

Kuzey lehçelerinde *arkan*'ın görülmesine karşılık Sevortyan'ın a>u değişimine bağlı olarak geliştiğini açıkladığı *urğan* biçiminin görülmemesi önemlidir. *Ur-* fiiline bağlanan *urğan* sözcüğünün yalnız Güneybatı lehçelerinde tanıklanması, bu değişimi ve Sevortyan'ın etimolojik açıklamasını desteklemektedir.

Lehçe *örgü* anlamına gelen *warkocz* sözcüğünün etimolojisine ilişkin bilgileri S. Stachowski'den aktaran Marek Stachowski, sözcüğün Bulgar Türkçesindeki şekline, hiçbir eski belgede kaydedilmemesine rağmen ulaşıldığını belirtir (Stachowski, 2011: 33-34, 50). S. Stachowski sözcüğün Lehçeye geçişini şöyle belirler: Leh. *warkocz* < Bulg. Tü. *\*varkăc* < Ana Tü. *\*örgüç* "örgü" < *\*ör-* (aktaran Stachowski, 2011: 33-34). *Ör-* fiilinden türeyen *örğen* sözcüğünün Bulgar Türkçesinin devamı olduğu kabul edilen Çuvaş Türkçesinde *vren/ vqren* biçiminde kullanımda olması Stachowski'nin tasarladığı sözcüğü destekler.

Diğer Türk lehçelerinden çok eski tarihlerde ayrılmasına rağmen ET *yıp* karşılığında *şip*; ET *bağ* karşılığında *peyav*; *örğen* karşılığında *vren/ vqren* sözcüklerinin Çuvaş Türkçesinde yaşıyor olması, sözcüklerin çok eski tarihlerde de anlamsal olarak farklılıklar taşıdığını gösterdiği gibi bu alandaki sözcükleri üç temel koldan geliştiğini de işaret etmektedir. Bunlar, *\*yıp* sözcüğüne, *ba-* fiiline ve *\*ar- > ur-, ör-* fiiline bağlıdır.

Üç koldan gelişen ip kavram alanında *yıp* ve *bağ* sözcüklerinin türevlerinin Çağdaş Türk lehçelerinde mevcut olduğu görülmüştür. *Örğen* ve *urğanın* Güneybatı lehçelerinde ve buna karşılık *arkan* sözcüğünün Kuzey lehçelerinde görüldüğü tespit edilmiştir.

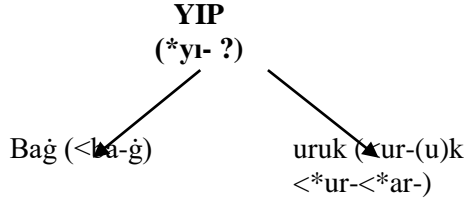
<sup>12</sup> Sözcüğün Eski Oğuz Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde çokça kullanılan *arğaç* ~ *arkaç* (Tarama Sözlüğü, 2009: 190-192) sözcüğü ile aynı anlamda olduğu dikkati çekmektedir. Bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında *arğaç* ~ *arğec* ~ *arğıç* ~ *arkaç* şeklinde yaşamaktadır (Derleme Sözlüğü, 2009: 308-309).

<sup>13</sup> Doerfer'in Türkçe üzerinden Farsçaya geçtiğini belirttiği *arğaç* sözcüğünün Türkiye Türkçesinde "atkı" anlamına gelir (Türkçe Sözlük, 2011: 148). Sözcük, Türkiye Türkçesi ağızlarında temel anlamını korumaktadır (Derleme Sözlüğü, 2009: 308-309). Azerbaycan Türkçesinde "dokumacılıkta kullanılan iplik" anlamında kullanıldığı görülmektedir (Altaylı, 1994: 50). *Arğaç*, Azerbaycan Türkçesinde "hile, tertip, oyun" anlamına da gelir, bu anlam *urğanı* çekmekte görülen, "büyük kötülük yapmak, tuzağa düşürmek" deyiminin eksiltilmesi yoluyla gerçekleşmiş bir yan anlam kazanmadır.

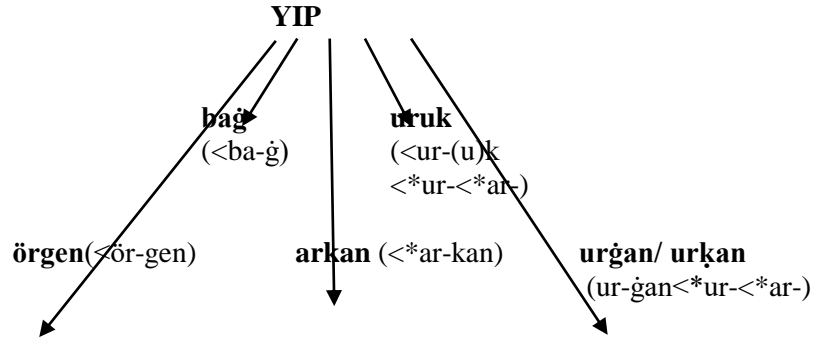
<sup>14</sup> Sevortyan'ın Borovkov'dan aktardığı ifade için bk. *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*. çev. H. İ. Usta ve E. Amanoğlu. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002, s. 57.

### Sonuç

Sümerce ip, bağ anlamına gelen *dib* sözcüğü ile ilgisi kurulabilen *yıp*ın merkezde bulunduğu kavram alanına giren ve temel anlamları bakımından *yıp* sözcüğünün alt anlamlarını işaret eden bağlamak fiiliyle ilgili olan *uruk*, *bağ* sözcükleri vardır:



İlk örneklerine *Yenisey Yazıtları*'nda veya Eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlanan *yıp*, *bağ* ve *uruk* sözcüklerine oranla daha yakın tarihli metinlerde, ip kavram alanına "halat" temel anlamlı *arkan*, *urğan* ve *örgen* sözcükleri de dahil olmuştur:



*Örgen*, *urğan* ve türevleri *urқан*, *örkün*, *örgün*, *örken* sözcükleri ile *uruk* arasında anlamsal bakımdan farklılık bulunmadığı görülmektedir. Bunlardan *uruk* ve *urğanın* aynı kökten geldikleri kesin olarak dile getirilebilir. Bu anlamsal ve işlevsel yakınlıktan yola çıkılarak, *ör-* "bağlamak, örmek" anlamındaki fiilin de aynı kökün ince sıradan ünlülü hâli olduğu ihtiyatla söylenebilir.

Çalışmada *bağ*, *uruk*, *urğan*, *örgen* ve *arkan* sözcüklerinin ET *yıp* sözcüğünün anlamını, yakın anlama geçişle birer yan anlam olarak edindiği ve sözcüklerin birbirinin yerine ikame edilebildiği görülmüştür. *Yıp* sözcüğünün kökeninin bir fiil ile ilgisi olduğunu destekleyen çeşitli sözcüklerin varlığı *\*yı-* fiili varsayımının gerekçesini oluşturmaktadır. Bu bakımdan ele alınan tüm sözcüklerin fiilden türemiş olması önemlidir.

ET *uruk* sözcüğünün, zaman içinde *uruğ* sözcüğü ile *orfografiyalık eşgösterenliliğe* sahip olduğu çalışmada iddia edilmiştir. Aynı şekilde ET *uruk*'un, Orta Türkçe döneminde "tohum" anlamını taşıyan *urug* sözcüğünün Arapça '*uruğ*' ile bulaştığı ve bu sözcüklerin bir sayılması yoluyla eşgösterenli olduğu görülmektedir. Eşgösterenlilik sonucunda oluşan bağlamsal ve anlamsal karışıklık nedeniyle ET *uruk*'un "kalın ip, halat" anlamının kullanımdan kalktığını söylemek de mümkündür. *ur-* fiili ile sözcüğün çok eski tarihlerde tanıklanan birçok varyasyonunun olması Arapça '*uruğ*' sözcüğünün Türkçeden oldukça uzun bir zaman önce alıntılandığını ve Arapçaya yerleştiğini düşündürmektedir.

Eski Oğuz Türkçesinden itibaren tanıklanan *uruğ atmak* ve *urğ olmak* deyimlerini hem ET *uruğ* sözcüğünün "tohum" anlamıyla, hem yan anlamı olan "soy, sülale, aile" ile, hem de ET *uruk* "kalın ip, halat" sözcüğü ile ilgisini kurarak açıklamak mümkündür. Bu deyimler ET *uruk* ve *uruğ* sözcüklerinin "bağlamak" anlamına gelen ortak bir kökten geldiği düşüncesini desteklemektedir.

Bu çalışmada *arkan* sözcüğünün en eski örneğinin Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'unda tanıklandığı tespit edilmiştir. Söz konusu örneğin, Oğuz ve Kıpçak dillerinin özelliklerini taşıyan metindeki Kıpçak özellikli sözcüklerden biri olduğu görülmüştür.

**Kaynakça**

- AKDOĞAN, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir Yay.
- ALTAYLI, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü II*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- ARGUNŞAH M. VE GÜNER G. (2016). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yay.
- ARIKOĞLU, E. (2005). *Örnekli Hakasça Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yay.
- ATALAY, B. (2015). *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi I, II, III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınlar
- ATMACA, E. (2016). *Eski Oğuz Türkçesinden Günümüz Türkiye Türkçesine Söz Varlığı ve Anlam Olayları*. Konya: Palet Yay.
- AYAZLI, Ö. (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- BAYAT, F. (2015). *Türk Mitolojik Sistemi: Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi I*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- BAYRAM, B. (2007). *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Tablet Yay.
- CLAUSON, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press, London.
- ÇULHA, T. (2006). *Karaycanın Kısa Sözcük Varlığı: Karayca-Türkçe Kısa Sözlük*. İstanbul: Kebikeç Yay.
- DEMİRCİ, Ü. Ö. ve KARSLI S. (2014). *Kutb'un Husrav u Şîrîn'i Dizin*. İstanbul: Kesit Yay.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2009). *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara.
- DOERFER, G. (1963a). *Türkische und Mongolische Elemente im Neu Persischen (Band I)*. Wiesbaden.
- DOERFER, G. (1963b). *Türkische und Mongolische Elemente im Neu Persischen (Band II)*. Wiesbaden.
- DURGUT, H. (1995). *Şeyh Süleymân Efendi-i Buhârî Lûgat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî, cild-i evvel*. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- ECKMANN, J. (2014). "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleri". Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar. (haz. O. F. Sertkaya). Türk Dil Kurumu Yay, Ankara, s. 244-253.
- EHMETİYANOV, R. vd. (2014). *Türkçe-Tatarca Sözlük*. Aktaran: Mustafa Öner. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation (Vol. I, II)*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- EREN, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bulak Neşriyat.
- ERGUN, P. (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- GABAİN, A. v. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. M. Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- GAYDARCI, G. A. vd. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*. çev. İsmail Kaynak ve Mecit Doğru. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- GENÇ, R. (2015). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- GUİRAUD, P. (1975). *Anlambilim*. Çev. Berke Vardar. İstanbul: Gelişim Yay.
- HACIEMİNOĞLU, N. (2000). *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- HACIEMİNOĞLU, N. (2016). *Türk Dilinde Yapıları Bakımından Fiiller*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- HAMILTON, J. (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

- ILGIN, A. (2015). *Tarihi-Karşılaştırmalı Tofa (Karagas) Türkçesi Biçim Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- KARAAĞAÇ, G. (2009). "Eş Yazınlık, Eş Seslilik ve Çok Anlamlılık". *Dil Tarih ve İnsan*. İstanbul: Kesit Yay.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I.* (1992). Haz. Ahmet Bican Ercilasun vd. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- KENESBAYOĞLU, K. vd. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Çev. H. Oraltay, N. Yüce, S. Pınar. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yay.
- KÖK, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Çevirisi (TIEM 73 Iv/1-235v/2), Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- LESSİNG, F. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Çev. Günay Karaağaç. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- NASKALİ, E. G. ve Muvaffak Duranlı. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- NASKALİ, E. G. vd. (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- NECİP, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Çev. İklil Kurban. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Ötüken Türkçe Sözlük: Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Sözvarlığı*. (2007). Haz. Yaşar Çağbayır. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- PAASONEN, H. (1950). *Çuvaş Sözlüğü*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- PEKACAR, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- SAĞOL, G. (1993). *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations: An Inter-Linear Translation of the Qur'ân into Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile: Part I: Introduction and Text*. Harvard University.
- SEVORTYAN, E. V. (1974). *Etimolojiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov I*. Moskova.
- SEVORTYAN, E. V. (1989). *Etimolojiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov IV*. Moskova.
- STACHOWSKI, M. (2011). *Etimoloji*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- ŞİRİN, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Tarama Sözlüğü: XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla*. (2009). Haz. Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- TAVKUL, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- TEKİN, T. vd. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg Yay.
- TEKİN, T. (2013). "Türk Dillerinde Ökseste y- Türemesi". *Makaleler 1: Altayistik*. Haz. Emine YILMAZ, N. D. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., s. 257-272.
- TOPARLI, R., ÇÖGENLİ M. S. ve YANIK N. H. (1999). *El-Kavânînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Türkçe Sözlük*. (2011). Haz. Şükrü Haluk Akalın vd. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. (2009). Birleştirilmiş Tıpkıbasım. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Türk Lehçeleri Grameri* (2012). Ed. Ercilasun, A. B. Ankara: Akçağ Yay.
- ÜNLÜ, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Çevirisi (TIEM 73 235v/3-451r/7), Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ÜNLÜ, S. (2012). *Harezm-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yay.
- ÜNLÜ, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yay.
- YUDAHİN, K. K. (1988). *Kırgız Sözlüğü*. Çev. Abdullah Taymas. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.